

ГАВОРКІ ВЫГАНАЎСКАГА ПАЛЕССЯ Ў МІЖДЫЯЛЕКТНЫМ АСЯРОДДЗІ

У статті розглядаецца праблема дыялектнай межы між загородзькімі та понеманьскімі групамі гавірок на аснове фонетычных та морфалагічных асаблівасцей.

Сучасная дыялектная мяжа паміж заходнепалескай (брэсцка-пінскай, загародскай) і гродзенска-баранавіцкай (панямонскай) групамі гаворак блізкая да старажытнай балта-славянскай моўна-этнічнай мяжы. Многія даследчыкі ўмоўна праводзяць яе па рацэ Ясельдзе. Мяжа гэтая невыразная. Тут праходзіць значная колькасць ізаглас [1]. На тэрыторыі адзначанай мяжы ў шырокім плане знаходзіцца даволі спецыфічны рэгіён – Выганаўскае Палессе.

Размешчана Выганаўскае Палессе ў міжрэччы Ясельды (прыток Прыпяці) і Шчары (прыток Нёмана). Найбольш пашыраныя тут паўночнабрэсцкія гаворкі [2]. Адна з груп гэтых гаворак – цэнтральнацеляханская. На поўдзень ад яе пашыраны гаворкі паўднёвацеляханскія. На крайнім поўдні рэгіёна бытуюць гаворкі валішчанска-аброўскія, паўночназагародскія і сярэднезагародскія.

Фарміраванне дыялектнага ландшафту Выганаўскага Палесся мае сувязь не толькі з прыроднымі аб'ектамі або гістарычнымі фактарамі, якія спрыялі кантактам насельніцтва (старадаўні шлях Пінск – Слонім, Агінскі канал) ці перашкаджалі ім (балотныя і лясныя масівы). Відавочна, у даследуемым рэгіёне не было поўнай дыялектнай аднароднасці і ў старажытныя часы, калі пачаў фарміравацца яго дыялектны ландшафт.

Да X—XIII стст. адносіцца значная колькасць славянскіх курганаў у Выганаўскім Палессі. Размешчаны яны ў заходняй яго частцы (Жытлін, Коратчын, Хадакі, Сярадава), цэнтральнай (Святая Воля), паўночна-ўсходняй (Залужжа, Свяціца), паўднёва-ўсходняй (Бакінічы). Прыкладна да VI—XIII стст. адносіцца гарадзішча ў Целяханах.

У XV – пачатку XVI стст. Выганаўскае Палессе ўваходзіла ў склад наступных адміністрацыйных і ўдзельных адзінак [3]. Асноўная адзінка – Вядская воласць (вядома з 1433 г.). Яна ўключала цэнтр і захад былога Целяханскага раёна. Да 1508 г. Вядская воласць уваходзіла ў склад Слонімскага павета. У гэтым жа годзе ўвайшла ў склад Пінскага княства, якое з 1521 г. стала паветам (спачатку Трокскага, а з 1566 г. Берасцейскага ваяводства). Ліпская воласць ўключала ўсход былога Целяханскага раёна і прылягаючую частку Ганцавіцкага раёна (Раздзялавічы). Бобрыцкая воласць ўключала паўночны ўсход Пінскага, поўдзень Ганцавіцкага раёнаў, большую частку Лунінецкага (без поўначы), часткі Жыткавіцкага і Петрыкаўскага раёнаў. Здзітаўская воласць Слонімскага павета (затым асобны павет) ўключала значную частку Драгічынскага і Іванаўскага раёнаў, паўднёвы ўсход Бярозаўскага раёна і тэрыторыю на поўнач амаль да Івацэвіч.

У XVI—XVII стст. Беларусь пакрылася сеткай мястэчак. Гэта паселішчы, якія сумяшчалі ў сабе рысы горада і вёскі. Яны з'яўляліся эканамічнымі цэнтрамі навакольных акруг. У Выганаўскім Палессі і яго наваколлях такімі мястэчкамі з'яўляліся Выганашчы (упамінаецца ў 1600 г.), Хатынічы (з 1661 г.), Івацэвічы (упамінаецца ў 1600 г.), Лагішын (да 1569 г.). Пазней найбольш значным мястэчкам вывучаемага раёна, яго "сталіцай" сталі Целяханы. (першае ўпамінанне адносіцца да XVI ст.).

У пачатку XIV ст. амаль уся тэрыторыя Выганаўскага Палесся ўвайшла ў склад Вялікага княства Літоўскага. У выніку змен адміністрацыйнага падзелу сярэдзіны XVI ст. большая частка разглядаемага рэгіёна апынулася ў складзе Пінскага павета Берасцейскага ваяводства. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай у склад Расіі ўвайшлі ўсходнія ўскраіны Выганаўскага Палесся, у выніку трэцяга падзелу (1795 г.) – астатняя яго частка. Большая частка рэгіёна ўвайшла ў склад Пінскага павета Мінскай губерні, заходнія ўскраіны – у склад Слонімскага павета (у 1795—1797 гг. у складзе Слонімскай, у 1797—1801 гг. – Літоўскай, з 1801 г. – Гродзенскай губерні). У 1921—1939 гг. Выганаўскае Палессе ўваходзіла ў склад Польшчы. Адміністрацыйна яго з'яўлялася часткай Палескага (Брэсцкага) ваяводства, уваходзячы пераважна ў склад Косаўскага павета. З 1939 г. гэты рэгіён у складзе БССР (Целяханскі, часткова Лагішынскі і Ганцавіцкі раёны Пінскай вобласці, ускраіны – у складзе Косаўскага раёна Брэсцкай і Ляхавіцкага раёна Баранавіцкай абласцей). У 1954 г. Пінская вобласць і чатыры раёны Баранавіцкай (у тым ліку Ляхавіцкі) ўключаны ў склад Брэсцкай вобласці. Косаўскі раён у 1947 г. у выніку пераносу раённага цэнтра ў Івацэвічы перайменаваны ў Івацэвіцкі. Апошні ў 1962 г. ўключаны ў Бярозаўскі раён, а ў 1965 г. адноўлены. Целяханскі раён існаваў да 1959 г., затым ўключаны ў склад Івацэвіцкага і Лагішынскага раёнаў. Лагішынскі раён у 1962 г. ўключаны ў склад Пінскага, часткова Лунінецкага раёнаў. Потым некаторыя сельсаветы (раней уваходзілі ў склад Целяханскага раёна) перададзены ў Івацэвіцкі раён.

Лінгвагеаграфічнае даследаванне мовы рэгіёна дало магчымасць адасобіць асноўную частку Выганаўскага Палесся (Целяханшчыну) як пэўную дыялектную адзінку. Цэнтральнацеляханскія гаворкі выступаюць як выразна акрэсленая дыялектная адзінка. Значная частка фанетычных, марфалагічных і лексічных з'яў характэрна гэтаму рэгіёну і мала пашырана або адсутнічае ў рэгіёнах суседніх. Да такіх рыс адносяцца наступныя.

А. У галіне **фанетыкі**:

- 1) рэфлекс *o > [ê] ў новых закрытых націскных складах: *в'êз, вэ'êз, стэ'êл*;
- 2) галосныя [ы], [і] на месцы *o ў прыназоўніку *под: *пыд, н'ід*;
- 3) вымаўленне губна-губнога зычнага [w]: *пра'wда, до'w'і, кун'і'w*;
- 4) галосны [e] на месцы *e ў словаформах *гл'едзе'w, зл'ек'awca, зл'ека'цца*;

- 5) ужыванне пераднаціскага галоснага [e] ў словаформе *йейцэ́м* // *йейцо́м*;
 6) вымаўленне слоў [джала] *жало́*, [часнок] *часны́к*;
 7) палаталізаваныя зычныя [дз], [ц]: *дз'ен'*, *ц'енэ́р* (у адрозненне ад палатальных, пашыраных у гродзенска-баранавіцкіх гаворках);
 8) вымаўленна зычнага [т] у дзеяслоўных формах 3-й асобы адз. і мн. ліку: *хо́дз'ім*, *хо́д'ім*, *хо́дз'ат*, *хо́д'ат*.

Б. У галіне граматыкі (марфалагічныя асаблівасці):

- 1) канчатак [-э] ў месным склоне адз. ліку назоўніка *мяжа́* (мэжа́): *на мэжэ́*;
 2) ужыванне канчаткаў [-эй], [-ей] у назоўнікаў жаночага роду
 3) ў родным склоне множнага ліку: *бабэ́й*, *баб'е́й*;
 4) форма меснага склону назоўніка *чо́боты*: *у чобо́тах*;
 5) канчаткі [-е], [-і] ў неазначальнай форме дзеясловаў *пэ́цц'е́*, *пэ́цц'і́*;
 6) форма 1-й асобы адзіночнага ліку дзеясловаў *ходз'у́*, *ход'у́*;
 7) дзеяслоўная форма *в'е́с'ат* у выразе "часы́ вісяць".

В. У галіне лексікі:

Ужыванне лексем: *со́н'ен'ко* (сонейка), *пэ́рэ́хмарок* (воблака), *красно́голо́в'ік* (падасінавік), *овэ́чыя грыбы* (неядомыя грыбы), *журахв'іны* (журавіны), *чобу́р*, *чыбу́р* (чабор), *пта́шка* (птушка), *орабу́шок*, *гарабу́шок* (верабей), *св'і́н'не ру́хкают* (свінні рохкаюць), *йе́жык* (вожык), *пы́дло́га*, *помэ́ст* (падлога), *ла́пно* (вапна), *звэд* (вага ў калодзежным жураўлі), *звэд* (саха ў калодзежным жураўлі – іншая семантыка), *комн'ак'і́* (таўчоная бульба – страва), *вудэ́чка*, *узэдэ́чка* (аброць), *слова́ц'і́* (спяваць), *цэ́ха* (палатняная коўдра, радно), *му́с'іт* (мабыць).

Наш рэгіянальны Атлас народных гаворак Выганаўскага Палесся (рукапіс) паказвае наступны малюнак міждыялектных суадносін гаворак гэтай тэрыторыі [4].

1. Выдзяляюцца рысы, якія аб'ядноўваюць увесь ці амаль увесь рэгіён з Панямоннем і супрацьпастаўляюцца Загароддзю: *по́л'е* – *по́лэ* (карта 25), цвёрды *ц* : мяккі *ц* (карта 38), *у но́с'і* : *в носу́*, *в но́совы* (карта 57), *л'у́дз'ам* : *л'у́д'ум* (карта 60), *но́вы* : *но́вый* (карта 63), *молоды́* : *молоды́й* (карта 64), *ус'е́* : *ус'і́* (карта 70), *розка́звац'і* : *роска́зваты* (карта 76), *со́н'ейко* : *со́нычко* (карта 86) і інш.

2. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем большую частку тэрыторыі Выганаўскага Палесся, акрамя крайняга поўдня (гаворкі валішчанска-аброўскія і інш.): *роб'і́ц'і́*, *роб'і́т'і́* : *роби́ти*, *роби́ты* (карта 27), *з'іма́* : *зима́*, *зыма́* (карта 28), *до́вг'і* : *до́вг*, *до́вгый* (карта 31), *ц'і́хо*, *т'і́хо* : *ти́хо*, *ты́хо* (карта 33), *на до́рэ* : *на до́р'і́* (карта 55), *кл'у́чка* : *кл'уч* – вага ў калодзежным жураўлі (карта 118) і інш.

3. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем большую частку гаворак рэгіёна; з Загароддзем аб'ядноўваюцца асобныя гаворкі, якія тэрытарыяльна ўтвараюць "астравы", "кліны": цвёрды *р* : мяккі *р* (карта 36), цвёрдыя шыпячыя : мяккія шыпячыя (карта 37), *стры́гут* : *стры́жу́т* (карта 83).

4. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем паўночную і цэнтральную частку рэгіёна; гаворкі яго паўднёвай часткі аб'ядноўваюцца з Загароддзем: *дз'ен'о́к* : *дэн'о́к* (карта 24), *дз'ен'* : *дэн'* (карта 32), *дз'ед* : *д'ед*, *д'ід* (карта 34), *жа́ло*: адсутнасць гэтай словаформы – вымаўленне слова "джала" (карта 19).

5. Клінападобны арэал па лініі Івацэвічы – Целяханы, які аб'ядноўваецца з Панямоннем: *слонэ́чн'ік* : *слонэ́чн'ік* (карта 20).

6. Рысы, якія аб'ядноўваюць з Панямоннем паўночную частку рэгіёна; цэнтральная і паўднёвая часткі аб'ядноўваюцца з Загароддзем: *во́с'ен'* : *о́с'ен'*, *о́сэн'* (карта 43), *во́чы* : *о́чы* (карта 44), *о́блако* : адсутнасць гэтай словаформы (карта 87), *со́н'на* : адсутнасць гэтай словаформы (карта 90), *пэ́тух* : *п'е́вэн'* (карта 103), [пра курэй] *со́ко́чуц'* : *со́кора́т* (карта 105), *гумно́* : *клу́на* (карта 114), *боро́нова ц'і́* : *волочы́ ц'і́* (карта 128).

7. Рысы, якія аб'ядноўваюць Выганаўскае Палессе з Загароддзем і супрацьпастаўляюць яго Панямонню: *оканне* : *аканне* (карта 1), *вэн*, *вдн* і інш.: *ён* (карта 50), *в'е́ц'ор*, *в'і́т'ор* : *в'е́ц'ер* (карта 5), *мэд* : *м'од* (карта 10), *вэ́чор* : *в'е́чар* (карта 11), *за́йец*, *за́йец'* : *за́йац* (карта 15), *був*, *буў* : *быў* (карта 18), *бэ́рог* : *б'е́раг* (карта 22), *до́вгэйе* : іншыя варыянты (карта 26), *дуб* : *дуп* (карта 39), *мн'а́со* : *мйа́со* (карта 42), *шчо*, *шо* : *што* (карта 52), *бабэ́й* : *баб*, *ба́баў* (карта 59), *ходз'і́ц'і́*, *ход'і́т'і́*, *ходы́ты* : *хадз'і́ц'* (карта 73), *роб'і́ц'і́са* : *раб'і́цца* (карта 74), *л'е́тац'*, *лэ́таты* : *л'ата́ц'* (карта 77), *чы* : *ц'і́* (карта 85), *по́ночы*: адсутнасць гэтага слова – цёмна (карта 89), *страм'і́на* : *драб'і́на* – драбіны (карта 113), *клу́на* : *гумно́* (карта 114), *волочы́ ц'і́* : *баранава́ ц'* (карта 128), *судос'і́ц'і́са* : адсутнасць гэтага слова – сустрэцца (карта 129), *чо́боты* : *бо́ты* (карта 131), *му́с'іт*, *му́сыт'* : *ма́быц'* (карта 137).

8. Лакальныя сувязі часткі гаворак Выганаўскага Палесся і Загароддзя: *про́лэ́й* : *про́лы́й* – лівень (карта 88), *корань "дзюб"* – дзюба ў птушак (карта 100), *ра́ўкайе* : *мр'а́вкайе* – кошка мяўкае (карта 108), *пэ́рэчынок* : *пырэ́чынок* – пластаваны абярэмак сена (карта 120), *цэ́ха* : *ц'і́ха* – палатняная коўдра (карта 132).

9. Рысы, якія аб'ядноўваюць гаворкі Выганаўскага Палесся, Загароддзя і Тураўшчыны: *оканне* (карта 1), *прагэтычны в* (карта 50), *в'е́ц'ор*, *в'і́т'ор* (карта 5) [5: Т.2: К. 40], *за́йец*, *за́йец'* (карта 15), *був*, *буў*, *була́* (карта 18), *шчо* – вымаўленне слова "што" (карта 52), *по́ночы* – цёмна (карта 89), *ц'ен'е́р*, *ц'ене́р*, *тэ́пэ́р* – сёння (карта 90), *волочы́ ц'і́*, *волочы́ ц'*, *волочы́ ты* – баранаваць (карта 128).

10. Рысы, якія аб'ядноўваюць гаворкі Выганаўскага Палесся з гаворкамі Тураўшчыны і не пашыраюцца на асноўную частку Загароддзя: *но́в'е* (карта 23), *молода́* (карта 65), *молодэ́*, *молодэ́йе* (карта 68), *чэ́брэ́ц* – чабор (карта 97), *ку́бло* – гняздо (карта 99), *ку́ра* – курыца (карта 104), [конь] *нату́рысты* (карта 110), *н'ебо́ж*

– пляменнік (карта 135). Дарэчы, па этнаграфічных асаблівасцях частка Выганаўскага Полесся ўваходзіць ва Усходнепалескі рэгіён.

11. Асаблівасці гаворак Выганаўскага Полесся утвараюць значныя арэалы ў палескім дыялектным кантыненте: *н'е'шчо : н'е'што* – займеннік "нешта" (карта 72), *бойу'са : бойу'с'а* (карта 79), *бу'с'ко* : іншыя назвы – бусел (карта 101), *коп'і'ца : копа'* – капа сена (карта 122).

Вялікая роля ў фарміраванні дыялектнага ландшафту гаворак Выганаўскага Полесся належыць міграцыйным (пераважна мікраміграцыйным) рухам і міждыялектным кантактам. Аснова выдзялення цэнтральнацеляханскіх гаворак, відаць, была закладзена яшчэ да XIII ст. Наяўнасць месчаквых цэнтраў у Выганаўскім Полессі спрыяла, па-першае, вылучэнню мікрагруп мясцовых гаворак, па-другое, іх кансалідацыі і захаванню. Наклалі адбітак на дыялектны ландшафт рэгіёна і колішнія дзяржаўныя і адміністрацыйныя межы. Так, сучасная дыялектная мяжа паміж цэнтральнацеляханскай групай паўночнабрэсцкіх гаворак і панямонскімі гаворкамі амаль супадае з былой мяжой Пінскага княства (да пачатку 70-х гадоў XII ст. уваходзіла ў склад Тураўскага княства) з Чорнай Руссю XII-XIII стст., а потым з Літвой часоў Міндоўга.

1. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1963; Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак. Мінск: Навука і тэхніка, 1969; Лексічны атлас беларускіх народных гаворак. У пяці тамах. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993–1998; Лексічныя ландшафты Беларусі. Жывёльны свет. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995 (Паўднёва-заходнія ізгалосы).
2. Клімчук Ф.Д. Гаворкі Заходняга Полесся. Фанетычны нарыс. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983.
3. Алексеюк М.И. Брест-Литовское воеводство с конца XVI в. до 1772 г. (Карта-схема захоўваецца ў Брэсцкім краязнаўчым музеі).
4. Самуйлік Я.Р. Атлас народных гаворак Выганаўскага Полесся (рукапіс).
5. Атлас украінскай мовы. Т. 2. Волинь, Наддністранщина, Закарпаття і суміжні землі. – Київ: Наукова думка, 1988. – Карта № 40.

Матэрыял надійшоў до редакцыі 10.12.2003 р.

Самуйлік Я.І. Говоры Выганайскаго Полесся в междиалектной среде.

В статье рассматриваются вопросы междиалектных связей говоров Выганайскаго Полесся, а также обосновывается выделение центральнотелеханской группы говоров.

Y.I. Samyjlyk. The Dialectual Groups of Vygonoshchi Polesye.

The article examines the questions of the connections between different dialectal groups of Vygonoshchi Polesye. It also explains the distinct character of the Central Telekhany dialectal group.